
ДЕМКОВА Д. Т.
аспірантка,
факультет психології,
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна,
м. Харків

ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА КРИТЕРІЇ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

В умовах підвищення ролі людського фактору в економічному і соціальному житті держави головним для створення та розвитку здорового суспільства стає відповідальність особистості. У статті автором проаналізовано основні напрямки вивчення відповідальності та її структури. Висвітлені теоретичні знання та досвід вітчизняної психології у виділенні критеріїв відповідальної поведінки.

Ключові слова: відповідальність, структура відповідальності, особистість, критерії відповідальності, обов'язок.

В условиях повышения роли человеческого фактора в экономической и социальной жизни государства главным для создания и развития здорового общества становится ответственность личности. В статье автором проанализированы основные направления изучения ответственности и ее структуры. Данная статья освещает теоретические знания и опыт отечественной психологии в выделении критериев ответственного поведения.

Ключевые слова: ответственность, структура ответственности, личность, критерии ответственности, обязанность.

The article shows the currency of the person responsibility problem in the present conditions. It states that any state is in need of society that can make decision and be responsible for its behaviour. Today values revaluation is less than the problem of the responsible personality formation that may become a push for changing the social ideas and state changing in general. It describes the basic approaches in researching

the responsibility and criteria of responsible behaviour. According to the base of scientific and theoretical views, the author's interpretation of what the responsibility concept is the following: multidimensional characteristics of personality that includes three main components: cognitive, emotional and behavioral. When the society responsibility grows, it gains a leading role in political, spiritually-ideological and other relations; its improvement is an important part of the society growth.

Key words: *responsibility, structure of responsibility, person/ personality, criteria of responsibility, obligation.*

АКТУАЛЬНІСТЬ. Сьогодні наше суспільство переживає складний та відповідальний етап свого розвитку, пов'язаний з перебудовою усіх сторін суспільного життя. Економічні та соціальні зміни в Україні призвели до усвідомлення важливості вивчення відповідальності, так як саме відповідальна особистість, на нашу думку, є головною умовою для створення та розвитку здорового суспільства в цілому. В цих умовах підвищення ролі людського фактору в економічному та соціальному житті країни обумовлює посилення уваги до такого поняття як відповідальність. Відповідальність – це один з найскладніших феноменів у теорії вольових якостей. Його називають «якістю вищого порядку» через тісний взаємозв'язок з емоційною, моральною та світоглядною сторонами особистості. Ця якість відображає схильність особистості дотримуватись у своїй поведінці загальноприйнятих соціальних норм, виконувати свої обов'язки та готовність відповідати за свої дії перед суспільством і самим собою.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки існують наступні напрямки вивчення відповідальності: відповідальність як моральна категорія (В.В. Знаків, В. Малахов, Ж. Піаже, Ж. П. Сартр, Х. Хекхаузен, Л. Кольберг та ін.); становлення та виховання

відповідальності (К.А. Абульханова-Славська, З.М. Борисова, К.А. Климова, В.С. Мухіна та ін.); відповідальність у контексті життєвого шляху (С.Л. Рубінштейн, К.А. Абульханова-Славська, Л.І. Дементій); системний підхід до вивчення відповідальності (А.І. Крупнов, Б.Ф. Ломов, В.П. Прядеін та ін.); співвідношення свободи і відповідальності (К.А. Абульханова, А.В. Брушлинский, С.Ф. Одуєв, А.Ф. Плахотний, К. Роджерс та ін.); відповідальність з позицій каузальної атрибуції (В.С. Агєєв, Г.М. Андрєєва, К. Муздибаєв, Ф. Хайдер та ін.); відповідальність як дія (Б.Ф. Ломов, Е.І. Рудковський, Г.Л. Тульчинський та ін.); співвідношення соціальної та особистої відповідальності (А. Адлер, Л.С. Мамут, Р. Мей, В.А. Розанова, В.Г. Сахарова, А.Г. Спіркін, К. Ясперс та ін.); співвідношення внутрішнього та зовнішнього у відповідальності особистості (К.А. Абульханова-Славська, А.А. Деркач, К.Г. Юнг та ін.); відповідальність за фінансові зобов'язання (Семенов М.Ю.).

Тому **метою статті** є розглянути та проаналізувати основні підходи у дослідженні відповідальності та критерії відповідальної поведінки.

З позиції психологічного знання відповідальність розглядається як вольова якість особистості та регулятор поведінки (К. Муздибаєв), безпосередньо пов'язана з ціннісними орієнтаці-

ями, морально-ціннісними мотивами (К.А. Абульханова-Славська), і рівнем свідомості відносин суб'єкта до виконуваної дії (Л.І. Дементій).

Проблему відповідальності свого часу розглядав Еріх Фромм, який пов'язував відомий феномен «втечі від свободи» саме з тягарем відповідальності [13]. Фромм у своїй книзі «Людина для самого себе» наголошував про необхідність відповідальності за власне існування.

На найважливішу роль відповідальності у контексті життєвого шляху вказують С.Л. Рубінштейн, К.А. Абульханова, Л.І. Дементій. С.Л. Рубінштейн зазначає, що «суб'єкт своїм відповідальним ставленням до життя надає їй напрямок і рух, долаючи обставини, ситуації, борючись, він відстоює її вищий сенс, не даючи розчинити себе в потоці ситуацій, дрібних почуттів, щосекундних бажань» [9]. К.А. Абульханова-Славська вказує, що «відповідальність, яка стала стійкою якістю особистості, дозволяє їй легко справлятися з вимогами, які висуваються до неї навколишньою дійсністю, погоджувати ці вимоги і власні бажання, звільняючи себе від зовнішнього, примусового контролю» [1]. На думку Л.І. Дементій, «ефективність і оптимальність вирішення багатьох життєвих ситуацій залежить від готовності-неготовності особистості приймати на себе відповідальність і від здатності особистості реалізувати відповідальну поведінку» [4]. До цього ж слід додати, що відповідальна людина здатна моделювати власне життя і готова нести відповідальність не тільки за процес життя, а й за її результат. Це стає можливим за умови, якщо особистість зберігає контроль за цілісним ходом життя, прогнозує її можливі труднощі та ефективно з ними справляється.

Близькою нам є позиція С.Л. Ру-

бінштейна щодо розуміння людини як відповідального буття. Центральна проблема особистого життя, виділена С.Л. Рубінштейном ще у 20-ті роки – це питання чи зможе особистість стати суб'єктом власного життя. Що означає, можливість особистості стати індивідуальною активною людиною, яка будує своє власне життя та своє ставлення до неї. С.Л. Рубінштейн вважає, що стати суб'єктом власного життя можна завдяки здатності вирішувати свої проблеми і відповідати за свої вчинки, за рахунок відповідальності у відносинах з іншими людьми. У своєму розумінні відповідальності С.Л. Рубінштейн дуже близький до сучасної екзистенціальної психології. За С.Л. Рубінштейном, відповідальність – це втілення істинного, найглибшого та принципового ставлення до життя. Це відповідальність за усвідомлення наслідків всього скоєного, а також відповідальність за все втрачене. Відповідальність – це здатність людини детермінувати події, дії у момент їх здійснення аж до радикальної зміни свого життя [8].

К.А. Абульханова-Славська, розвиваючи ці ідеї, говорить про те, що побудувати своє ставлення до життя людина може у силу своєї здатності вирішувати життєві протиріччя. Слідом за С.Л. Рубінштейном вона пропонує розглядати життєвий шлях особистості в її цілісності, а стратегія життя, на її думку, повинна полягати у розкритті та вирішенні справжніх причин протиріч, а не в уникненні їх шляхом життєвих змін [1].

Відповідальність, як і свобода, може бути тільки усвідомленою. Вона приймається людиною як її прямий обов'язок. Відповідальність як внутрішнє відчуття особистості не виникає спонтанно, вона формується в процесі навчання і виховання, та є результатом усієї конкретної практичної

діяльності людини. Чим більше можливостей прояву свободи особистості в суспільстві, тим більш значимою є її відповідальність не тільки за свої вчинки, а й за дії інших людей, і, навпаки, з обмеженням особистої та суспільної свободи звужується і відповідальність. Відповідальність – це регулятор мотивів поведінки особистості, її вчинків, вона внутрішній стрижень дисципліни та самодисципліни особистості, що не дозволяє розглядати і використовувати свободу як всездозволеність.

Отже, С.Л. Рубінштейн у своїх працях намагається представити цілісний підхід до наук про людину, об'єднуючи філософську антропологію, гносеологію та онтологію. Для С.Л. Рубінштейна особистість людини – це його життєвий шлях, його діяльність на цьому життєвому шляху, діяльність, яка здатна змінити не тільки життя людини, а й світ навколо неї. Особистість як суб'єкт життя у С.Л. Рубінштейна – це індивідуально-активна людина, яка будує умови життя і своє ставлення до неї; людина стає суб'єктом життя, якщо починає відповідально підходити до самого життя та його вибору; життєвий шлях повинен, на думку С.Л. Рубінштейна, закінчуватися прагненням до вдосконалення моральних та етичних цінностей.

На даний момент у вітчизняній і зарубіжній психології існують два основні підходи у дослідженні відповідальності, які полягають у дослідженні окремих аспектів відповідальності та системному дослідженні відповідальності.

У дослідженні окремих сторін відповідальності виділяються наступні напрямки:

1) співвідношення свободи і відповідальності;

2) соціальна та особиста відповідальність;

3) відповідальність як моральна категорія;

4) співвідношення внутрішнього і зовнішнього у відповідальності особистості;

5) відповідальність як дія;

6) відповідальність з позиції каузальної атрибуції;

7) виховання відповідальності.

Далі зупинимося на розгляді окремих сторін та аспектів відповідальності особистості.

Проблемою співвідношення свободи і відповідальності займалися наступні дослідники: К.А. Абульханова-Славська, М.М. Бахтін, А.В. Брушлинський, Р. Косолапов, С.Ф. Одуєв, Е.І. Рудковський, В.В. Ільїн, А.Г. Спіркін, М.Ф. Цветаева, С.Р. Rogers та ін. На думку більшості авторів досліджуваної проблеми встановлено:

1) особистість може бути відповідальна у тій мірі, в якій вона вільна в своїх діях, а справді вільна вона в реалізації свого власного задуму і несе відповідальність лише за те, що знаходиться у межах її прямого або непрямого впливу;

2) в умовах зумовленого розвитку соціальної ситуації, як і при непередбачуваності ситуації в умовах хаосу, соціальна ситуація позбавлена свободи раціонального вибору, всередині неї немає місця відповідальності, а значить, і моральній дії і в першу чергу це стосується тих осіб, які використовують чужий сценарій як безумовне керівництво до дії.

Багатьма дослідниками відповідальність розглядалася з позиції моралі (В.В. Знаків, Х. Хекхаузен, К. Хелкама та ін.), моральності (М.М. Бахтін, А.С. Капто, Е.М. Пенков), і етики (В. Малахов, Г.Л. Тульчинський, В.А. Енгельгардт). Відповідальність як морально-етичну категорію розглядав І.С. Мар'єнко, В.С. Кузнецова та В.С.

Морозова. Найважливішою властивістю моральної відповідальності особистості є засуджуюче ставлення до людей, які порушують соціальні норми моралі, права, що складаються у тій чи іншій соціальній спільноті. Як правило, норми поведінки особистості в суспільстві виходять із загальноприйнятих уявлень про добро і зло, про справедливість і честь, обов'язок і патріотизм та ін.. Саме ці критерії виступають у якості соціальної оцінки певних якостей осіб, що порушують загальноприйняті уявлення. Моральна відповідальність є показником моральних якостей, одним з яких і є відповідальність особистості перед собою та іншими людьми, дотримання загальноприйнятих норм та правил поведінки у суспільстві.

Складний характер відповідальності визнається більшістю дослідників цієї якості. І в цьому плані відповідальність індивіда більш повно характеризується з боку її ментальності. На рівні ментальності перетинаються «природне і культурне, раціональне й емоційне, свідоме і несвідоме, індивідуальне і суспільне» [7]. Під ментальністю відповідальності вчені розуміють не тільки сукупність готовності, установок і бажання індивіда діяти певним чином, а й безпосередню реалізацію задуманого, поведінку суб'єкта в ситуації відповідальної діяльності. Іншими словами, вони розглядають відповідальність виходячи «з єдності свідомості і життєдіяльності» [7].

Об'єктивною стороною відповідальності є вимоги суспільства, які висувуються до особистості, її соціальних якостей і місця у системі суспільних відносин. Суб'єктивна сторона відповідальності – це емоційне переживання та осмислення людьми характеру суспільних вимог і здатності здійснювати діяльність, яка виступає як соці-

альна якість особистості та проявляється у таких вольових характеристиках, як самостійність, цілеспрямованість, здатність долати перешкоди на шляху до досягнення мети.

Один з основних напрямків у дослідженні відповідальності, який започаткував Ф. Хайдер і підтримали вітчизняні дослідники (В.С. Агєєв, Г.М. Андрєєва, К. Муздибаєв, В.П. Трусов та ін.) та зарубіжні психологи пов'язаний з питанням, що стосується каузальної атрибуції. При визначенні відповідальності, каузальність аналізувалася за трьома показниками: близькість до об'єкту; можливість передбачення результату; навмисність вчинених дій [6].

М.Ю. Семенов розглядав відповідальність з позиції відношення людини до грошей та матеріальних цінностей, добросовісності за фінансові зобов'язання. М.Ю. Семенов вважав, що «ставлення до грошей і різних дій з ними є важливим компонентом як ставлення до світу в цілому, так і економічної свідомості зокрема» [11].

Вітчизняна психологія має досить великі теоретичні знання та досвід виділення критеріїв відповідальності.

У роботах А.І. Голубєвої, Л.С. Славінної, Р.С. Немова відповідальність розглядається як вольова якість, пов'язана з морально-ціннісною орієнтацією особистості. До її критеріїв належать точність, пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов'язків і її готовність відповідати за наслідки своїх дій. Спостерігається тісний зв'язок відповідальності з низкою інших вольових якостей (наполегливістю, витримкою) [2].

С.Л. Рубінштейн виділяє ряд вимог до поведінки особистості, що визначають її успішність, які, на наш погляд, можна позначити як критерії відповідальності: самоконтроль, дотримання дисципліни, здатність відмовлятися

від розваг, щоб підготувати завдання, своєчасне виконання завдання [8].

Т.Н. Сидорова вказує такі критерії відповідальності: правильне розуміння людиною соціальних норм відповідальної поведінки, передбачення наслідків своєї діяльності; громадська мотивація відповідальної поведінки (усвідомлення суспільних цілей і цінностей як особистісно значущих при здійсненні діяльності); вибір певної лінії поведінки (систематичне виконання своїх обов'язків, доведення дорученої справи до кінця) [4].

Е.С. Махлах у відповідальній поведінці виділяє такі критерії, як прагнення виконувати свою справу якомога краще у певний термін та доводити її до кінця, вміння відповідати за якісне виконання не тільки за свою роботу, а й за роботу інших членів колективу [4].

В.Ф. Сафін вбачає сутність поняття відповідальності у тому, що в ньому присутні мотиваційно-афективна, інтелектуально-когнітивна та діяльнісно-поведінкова складові, що дозволяє говорити про інтегральність самого поняття відповідальності [10].

А. Спіркін розглядає відповідальність як систему, що має низку компонентів: свободу волі, усвідомлення обов'язку, відповідність нормам поведінки [12].

У якості складових компонентів відповідальності Т.Ф. Іванова називає чесність, справедливість, принципиальність, готовність відповідати за наслідки своїх дій. Виконання будь-якого обов'язку вимагає також й інші вольові якості: наполегливість, старанність, стійкість, витримку.

До основних критеріїв прояву відповідальності М.В. Матюхіна і С.Г. Ярікова відносять: уміння виконувати вимоги відразу і до кінця; здатність планувати і організовувати свою діяльність; самостійність; вміння дати

моральну оцінку своїй поведінці та поведінці інших; прояв позитивного ставлення до пізнання, навчання, вимог дорослих, отримання задоволення від подолання труднощів; застосування вольових зусиль при виконанні завдання; вміння визнавати свої помилки, правильно тлумачити їх причини та ін..

З.М. Борисова критеріями відповідальності називає: вміння виконувати доручену справу; вміння відповідати перед оточуючими за її якість; усвідомлення необхідності своєї праці для колективу. Однак, з даним твердженням, ми не зовсім згодні, оскільки залежність і обов'язок перед кимось виключає такі важливі складові відповідальності, як самостійність, добровільність і свобода вибору [2].

З теоретичного дослідження щодо підходів та критеріїв феномену відповідальності, можна зробити висновок, що відповідальність безпосередньо пов'язана зі свободою прийняття рішень, вибору цілей, методів і способів її досягнення; з вибором зовнішніх (у навколишньому світі) і внутрішніх (у самій особистості) можливих моделей поведінки у конкретній ситуації. Відповідальність – це багатовимірна особистісна характеристика, яка дає можливість особистості проявити себе господарем свого життя, усвідомити суть та значення своєї діяльності, її наслідків для суспільства і соціального розвитку в цілому, та включає три основні компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий. Когнітивний компонент відповідальності відображає систему засвоєних знань особистості про відповідальну поведінку. Емоційний компонент – бажання людини брати на себе відповідальність. Поведінковий компонент включає реалізацію відповідальності в конкретних діях і вчинках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская – М., 1991. – 299 с.
2. Борцова М. В. Факторы становления начальных форм ответственности личности: теоретический аспект: монография. / М. В. Борцова – Славянск-на-Кубани: Издательский центр СГПИ, 2007. – 125 с.
3. Дементий Л. И. К проблеме меры ответственности // Личность. Культура. Общество. – 2004. – Вып. 3(23) – С. 264–274.
4. Дементий Л. И. Ответственность как ресурс личности: монография. / Л.И. Дементий – М., 2005. – 188 с.
5. Кочюнас Р. В чем экзистенциальность экзистенциальной психологии / Материалы 4-ой Международной конференции «Экзистенциальное измерение в психологии и психотерапии», Литва, г. Бириштонас. – 2006.
6. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев – Л.: Наука, 1983. – 240 с.
7. Прядеин В. П. Ответственность как системное качество личности / В. П. Прядеин – Екатеринбург: УрГПУ, 2001. – 209 с.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн – 4-издание, С.-П.: «Питер», 2004. – 678 с.
9. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн – М.: «Наука», 1997. – 190с.
10. Сафин В. Ф. Психологическая сущность ответственности личности / В. Ф. Сафин // Теория и практика формирования коммунистического сознания. – Уфа, 1986. – С. 43 – 57.
11. Семенов М.Ю. Представленность денег в образе мира/ М.Ю. Семенов // Сибирский психологический журнал. – 2000. – Вып. 12. – С. 66-67.
12. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М.: Просвещение, 1972. – 344 с.
13. Фромм Э. Человек для самого себя / Э. Фромм – М.: АСТ, 2010. – 349 с.